

Cicero's zelfportret als redenaar

Vincent Hunink Een overzicht van alle belangrijke redenaars uit de Romeinse republiek, compleet met beschrijvingen en oordelen: dat is wat Cicero wil geven in zijn dialoog *Brutus* uit 46 v.Chr. En hij beoogt meer: het boek moet uitmonden in een portret van de beste redenaar aller tijden, namelijk Cicero zelf. Maar 'eigen roem stinkt', dus hoe krijg je dat voor elkaar? Met een paar slimme ingrepen zet de man uit Arpinum de zaken naar zijn hand.

In de laatste jaren van zijn leven maakt Marcus Tullius Cicero (106-43 v.Chr.) op een aantal vlakken de balans op. Tijdens de burgeroorlog tussen Pompeius en Caesar (vanaf 49) heeft hij aan de verliezende kant gestaan, maar hij mag van Caesar terugkeren naar Rome. Zijn autoriteit is echter aangetast en zijn politieke speelruimte sterk verminderd: openlijk verzet tegen Caesar is onmogelijk. Zijn rol in de praktische politiek lijkt uitgespeeld. Zoals eerder in moeilijke perioden trekt Cicero zich terug in zijn studeerkamer. Hij pakt de pen op en gaat weer schrijven. Een reeks van retorische en filosofische traktaten komt eruit voort.

Zijn dialoog *Brutus* uit 46 bijvoorbeeld, een van zijn minder bekende werken, biedt een beredeneerde terugblik op de Romeinse retorica, aan de hand van een uitputtend overzicht van redenaars. Met 333 paragrafen is het een tamelijk omvangrijk werk. Na een snelle gang door de Griekse retorica worden vanaf het begin van de Republiek alle belangrijke figuren kort voorgesteld. Daarbij worden hun retorische stijl en aanpak getypeerd en van een veelal kritisch oordeel voorzien. Iedereen die volgens Cicero het vermelden waard is komt aan bod. En nog flink wat namen meer.

De *Brutus* is opgezet als een dialoog, gesitueerd kort na de dood van de grote redenaar Hortensius in 50. Deel-

nemers aan het gesprek zijn Cicero zelf, zijn goede vriend Titus Pomponius Atticus, en de man naar wie de tekst is genoemd: Marcus Junius Brutus (85-42), senator en militair. In de dialoog verwoordt de laatste vooral opvattingen van Cicero zelf. De historische figuur Brutus is een meer complexe figuur, die vooral bekend zou worden als een van de latere samenzweerders tegen Julius Caesar in 44.

Een goed historisch overzicht geven is voor Cicero nog niet zo gemakkelijk. Van veel behandelde sprekers zijn er al in zijn dagen weinig of geen teksten meer over. Bovendien is zijn kijk vaak negatief: vergeleken met de retorica van zijn eigen dagen lijken veel oudere sprekers ouderwets of nog ronduit onontwikkeld en zelfs boers of primitief. De echte Griekse retorica is in Rome pas laat gangbaar geworden, mede door toedoen van Cicero zelf. In de loop van de dialoog heeft Cicero, als hoofdspreker in de dialoog, duidelijk gemaakt dat hij het alleen wil hebben over redenaars die intussen zijn overleden. Zo ontkomt hij alvast aan de lastige taak om levende sprekers te beoordelen. Bijvoorbeeld de politieke nummer één van dat moment, Julius Caesar, alom bekend als een begenadigd spreker. Caesar retorisch analyseren lijkt een hachelijke of zelfs riskante onderneming, en het is dan ook begrijpelijk dat Cicero dat liever vermijdt.

Maar hoe krijgt hij dan als auteur zichzelf als redenaar in de tekst? Want het is wel duidelijk wat de climax van

2

het overzicht moet worden: een glorieus portret van de grote Romeinse redenaar Marcus Tullius Cicero. De man in wie de retorica in Rome volgens hemzelf haar vervolmaking heeft bereikt.

Op jouw verzoek

Lang voordat het chronologisch overzicht zijn eigen tijd bereikt, haalt de spreker een bekende retorische truc uit: iemand anders formuleert een 'verzoek'. In dit geval is het Brutus die uitdrukkelijk vraagt om iets te horen over Cicero:

'In je hele verhaal kon ik gemakkelijk mijn aandacht erbij houden, maar nu vind ik het toch een beetje lang worden. Ik popel om iets te horen over jou! Niet over je retorische kwaliteiten: die zijn iedereen overbekend, en zeker mij. Nee, ik zou juist iets willen leren over jouw groei en ontwikkeling als spreker.'

'Jij je zin,' zei ik, 'nu je geen bespreking vraagt van mijn talenten maar van mijn ijver en inzet. Maar, met je welnemen, eerst over een paar anderen.' (232-233)

Er volgen dan eerst nog vele pagina's over minder belangrijke sprekers. Verbazend genoeg wordt daarin onder meer een passage gewijd aan de bespreking van Caesar als redenaar. Dus toch! Blijkbaar voelde de auteur Cicero wel aan dat hij moeilijk om de belangrijkste man in Rome heen kon. Maar ook hier laat hij Brutus expliciet verzoeken om zijn mening: hij komt er dus zagezegd niet op eigen initiatief mee. Extra handig is dan dat hij een groot compliment over Caesars retorische talenten alsnog niet zelf uitspreekt maar in de mond legt van Atticus: 'Caesar spreekt het best verzorgde Latijn van zowat alle redenaars' (252). Ook citeert Atticus enkele zinnen van Caesar met

een gunstig oordeel over de redenaar Cicero (253), voordat hij nader ingaat op Caesars prachtige stijl en voordracht. Zo zijn het feitelijk Brutus en Atticus die Caesars retorische talenten bespreken, en kan de spreker Cicero daar gemakkelijk bij aansluiten. Dat doet hij met een beroemd geworden oordeel over Caesars *Commentarii*:

'Die zijn erg goed,' beaamde ik. 'Want ze zijn onopgesmukt, nuchter en bekoorlijk, ontdaan van alle stilistische versiering: het is of ze alle kleding hebben afgelegd. Caesars bedoeling was om materiaal klaar te zetten voor anderen, zodat eventuele geschiedschrijvers eruit konden putten. Daarmee heeft hij sufkoppen misschien een plezier gedaan: zij zullen er hun hete krullentangen in willen zetten. Mensen met gezond verstand heeft hij van het schrijven juist afgeschrikt: niets mooiers in geschiedschrijving dan pure, lichtende bondigheid.' (262)

Een positief oordeel, alleszins. Alleen heeft het met retorica in engere zin niets te maken. De positieve woorden van Cicero over Caesar betreffen dus iets wat in deze dialoog over redenaars strikt genomen niet ter zake doet. Nadat Cicero deze gevaarlijke klip zorgvuldig heeft omzeild, volgt een bespreking van een twintigtal mindere redenaars, plus een discussie over de voors en tegens van het nuchtere 'atticistische' stijlideaal. Dan is het eindelijk tijd voor een Grande Finale.

In de historische ontwikkeling

De slotbespreking gaat over de grote redenaar Hortensius, wiens dood in 50 het startpunt vormde van de hele dialoog. Op verschillende plaatsen is al vooruitgegaan naar deze nadere analyse van zijn leven en werk. De lezer is intussen benieuwd: hoe zal Cicero over zijn grote rivaal,

Afbeeldingen

1 Bronzen standbeeld van Cicero in zijn geboorteplaats Arpino, Ferruccio Vecchi, 1894-1954.

2 Zilveren *denarius* met de kop van Marcus Junius Brutus en de tekst BRVT IMP - L PLAET CEST, en op de achterzijde een *pileus* (hoofddeksel voor vrijgelaten slaven) tussen twee dolken en de tekst EID MAR, de idus van maart, de dag dat Caesar is vermoord, 43-42 v.Chr. Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, Berlijn.

3 Fresco van een lezende Cicero als kind, Vincenzo Foppa, ca.1464. The Wallace Collection, Londen.

4 Als Cicero *quaestor* is op Sicilië ontdekt hij het vergeten graf van Archimedes, Paolo Barbotti, 1853.

5 Cicero's aanklacht tegen Catilina, Cesare Maccari, 1889. Palazzo Madama, Turijn.

Het is knap hoe Cicero de schijnwerpers weet te richten op zichzelf

3

jarenlang zelfs zijn tegenstander, schrijven?

Hij begint met een paar fraaie complimenten over Hortensius' geheugen en tomeloze inzet, maar er is nog geen bladzijde mee gevuld of hij voert ook zichzelf ten tonele:

'In de tijd dat Hortensius' carrière echt op gang kwam overleed Crassus, moest Cotta in ballingschap, werden de rechtbanken opgeschort vanwege de oorlog, en betrad ikzelf het Forum.' (303)

De aangeduide tijd is het jaar 90: Cicero zelf kreeg toen de *toga virilis* en begon daarmee zagezegd zijn carrière. In de dialoog bespreekt hij de ontwikkelingen in de jaren na 90, die aanvankelijk in het teken staan van de Bondgenotenoorlog (91-88) en waarbij het Forum wordt gedomineerd door sprekers zoals Gnaeus Pompeius. Maar ook hier last hij telkens opmerkingen in over zichzelf: hij vertelt dat hij enthousiast ging luisteren naar redenaars die spraken in het gerechtshof voor de Lex Varia (een soort oorlogstribunaal; 304) en zich natuurlijk ijverig oefende in schrijven en spreken. Daarnaast, zo gaat hij verder, verdiepte hij zich onder meer in het civiel recht bij Quintus Mucius Scaevola, in de filosofie bij de Griekse academische filosoof Philo, in de hogere retorica bij Molon van Rhodus en in de dialectiek bij Diodotus de Stoïcijn (309). Dagelijkse spreekoefeningen in het Latijn

en het Grieks kwamen daar vanzelfsprekend nog bij. Zo verschuift het perspectief steeds nadrukkelijker naar Cicero zelf. Zijn eigen retorische training overstijgt gemakkelijk de historische ontwikkelingen en de details over andere sprekers. Het is knap hoe Cicero met deze tweede slimmigheid (na die van het spreken 'op verzoek') de schijnwerpers weet te richten op zichzelf, terwijl hij het officieel nog altijd over Hortensius heeft.

Nog meer details volgen zodra hij de jaren bereikt waarin hijzelf als redenaar ging optreden. Zo vermeldt hij zijn eerste, succesvolle proces in het jaar 80:

'Met mijn eerste publieke zaak, ten gunste van Sextus Roscius, oogstte ik veel waardering. Zoveel dat er geen proces meer was waarin een verdediging door mij niet serieus als optie in aanmerking kwam. Aansluitend volgden tal van zaken, waarin ik zorgvuldig uitgewerkte pleidooien hield, die zagezegd nog geurden naar nachtelijke olielampen.' (312)

Aansluitend volgt een opmerkelijke passage met een fysiek zelfportret van de jonge redenaar Cicero:

'Ik krijg de indruk dat je me echt wilt leren kennen. Niet aan de hand van een moedervlek of kinderspeeltje, maar helemaal, van top tot teen. Daarom geef ik wat details erbij die wellicht minder essentieel lijken.

In die tijd was ik graatmager en zwakkelijk, met een lange, dunne nek. Dat is een algemene gesteldheid die volgens velen snel ernstige gezondheidsproblemen oplevert zo gauw je hard gaat werken en je longen zwaar belast. Mensen die om mij gaven maakten zich dus ongerust, en helemaal omdat ik alles uitsprak zonder rustmomenten, zonder afwisseling, steeds op volle stemkracht en onder grote belasting van mijn hele lijf. Kortom, vrienden en doktoren adviseerden me het spreken als advocaat op te geven. Maar ik wilde liever alle denkbare risico's aangaan dan de hoop op retorische roem laten varen. Meer rust en maat in mijn stemgebruik, zo dacht ik, plus een algehele verandering in spreekstijl zouden mij uit de gevarezone helpen en tot een evenwichtiger spreker maken. Ik wilde mijn spreekstijl verande-

ren, en dat was de reden van mijn vertrek naar Klein-Azië. En zo, na twee jaar activiteit in processen, toen ik intussen een welbekende naam was op het Forum, vertrok ik uit Rome.' (313-314)

In Athene neemt Cicero lessen bij in die tijd beroemde filosofen, zoals Antiochus en Demetrius de Syriër (voor lezers van nu niet meer dan een naam), om vervolgens een heuse tournee te maken door Klein-Azië en de reis af te sluiten met een verblijf op Rhodus, steeds samen met beroemde sprekers.

'Zo kwam ik twee jaar nadien terug met meer oefening en ervaring, ja, zowat als een ander mens. De zware stembelasting was duidelijk verminderd, mijn spreekstijl niet langer op het kookpunt, mijn longen hadden aan krachten gewonnen. En mijn lichaam aan gewicht.' (316)

Pas dan komt ook Hortensius weer in beeld, omdat die bij Cicero's terugkeer (in 77) een vooraanstaand redenaar is. Opnieuw weet Cicero zijn eigen levensverhaal handig te vervlechten met details over Hortensius en anderen:

'In het jaar na mijn terugkeer uit Klein-Azië voerde ik processen die opzien baarden. Ikzelf stelde me in dat jaar verkiesbaar als quaestor, Cotta als consul en Hortensius als ediel. Daarop volgde mijn quaestor-jaar in Sicilië, terwijl Cotta na zijn consulaat vertrok naar Gallië. Hortensius was intussen de leidende advocaat en werd ook zo beschouwd. Toen ik het jaar daarop uit Sicilië terugkeerde leek mijn retorisch talent, voor wat het was, geheel ontwikkeld en gerijpt. – Maar dit gaat eigenlijk te veel over mij, zeker uit mijn mond! Het doel van dit hele verhaal is niet dat je mijn spreektalent en welsprekendheid goed ziet (dat idee is verre van me) maar mijn inzet en ijver.' (318)

De bescheidenheid aan het slot van het citaat blijkt vals: amper een bladzijde gaat het daadwerkelijk over Hortensius, vooral over zijn retorische zwakke punten, voordat opnieuw Cicero zelf centraal staat.

5

‘En ik? Voortdurend bleef ik op alle mogelijke manieren oefenen, vooral door te schrijven, ter vergroting van mijn vaardigheden, voor wat ze waren, hoe beperkt ook. En om hier een hoop details over te slaan uit deze periode en de jaren na mijn edielschap: ik werd pretor en kreeg als eerste van de kandidaten mijn benoeming dankzij ongelofelijk grote steun bij het volk. Het kwam aan de ene kant doordat ik constant zaken bleef aannemen en er veel moeite voor deed, aan de andere kant door mijn welverzorgde, allerm minst banale manier van spreken: met mijn nieuwe stijl had ik de aandacht van de mensen op me weten te richten.’ (321)

Het hoogtepunt in deze zelfbewieroking moet dan nog volgen. Met ongeëvenaarde handigheid slaagt Cicero erin om via kritiek op de redenaars van die tijd een duidelijke ik-boodschap uit te dragen:

‘Ik spreek nu niet over mezelf maar eigenlijk over de anderen. Er was bij hen gewoon niemand die iets aan literatuur leek te hebben gedaan met wat meer zorg en aandacht dan gewone mensen. En literatuur is toch de bron van volmaakte welsprekendheid. Er was bij hen gewoon niemand die de filosofie had omarmd, en filosofie is toch de moeder van alle goeds in woorden en daden. Niemand die civiel recht had geleerd, een absolute vereiste voor private zaken en voor het praktisch inzicht van de redenaar. Niemand met kennis van Romeinse geschiedenis, waaruit je indien nodig betrouwbare getuigen uit de doden kunt opwekken. Niemand die met snelle, slimme kwinkslagen over de tegenstander de rechters even liet ontspannen en hun grote ernst kortstondig liet omslaan in uitgelaten gelach. Niemand die een thema breed trok, die een particuliere discussie over een specifieke persoon of omstandigheid omhoog naar een betoog over een algemene, universele kwestie. Niemand die ter vermaak even kort een zijpaadje insloeg, niemand die bij rechters grote kwaadheid opwekte, of tranen, niemand die hen in elke richting kon beïnvloeden, al naar gelang de zaak vereiste. En dat is toch eigenlijk het enige wat bij een redenaar hoort.’ (322)

Cicero typeert hier indirect *zichzelf* als redenaar: een man met grondige kennis van literatuur, filosofie, civiel recht en vaderlandse geschiedenis, een spreker die individuele zaken kan uitillen naar een algemeen niveau, en die met humor en door allerlei emoties op te wekken zijn publiek naar geliefde kan sturen. Dat ideaalbeeld van de redenaar is ook bekend uit andere werken van Cicero, zoals *De oratore* (Over de redenaar) uit 55, of *Orator* (De redenaar) uit 46.

Somberheid

Misschien heeft Cicero beseft dat hij zo niet door kon gaan. Want met zijn idealiserende zelfportret is hij pas aangekomen bij 63, het beroemde jaar van zijn consulaat, inclusief de samenzwering van Catilina. Als hij dáárover, en over zijn retorische optreden in dat jaar en volgende jaren, zou willen spreken, is het einde snel zoek. Vandaar dat hij zijn relaas alsnog een andere wending geeft. Zo spreekt hij afsluitend over de latere retorische ontwikkeling van Hortensius, die hij analyseert als een neergang. Hortensius blijft als redenaar in zekere zin stilstaan en maakt daardoor steeds minder indruk. Gelukkig is Hortensius op tijd gestorven, besluit hij, namelijk voordat die de politieke ellende van het moment zou moeten zien. Omdat de dialoog speelt kort na 50, een jaar of vier voordat Cicero zijn tekst schreef, zijn de verwijzingen naar politieke rampspoed niet al te riskant: de lezer kan de opmerkingen betrekken op de aanloop en het begin van de intussen voorbij burgeroorlog. Het somber gestemde slot staat in schril contrast met Cicero's gloedvolle zelfportret als spreker. Dat komt daardoor misschien juist extra uit de verf. Zo geeft Cicero in zijn overzicht van redenaars overtuigend blijk van zijn eigen retorische vaardigheden. Ja, hij is Romes nummer een. Minstens op dit vlak.

De hier opgenomen fragmenten uit Cicero's Brutus maken deel uit van een complete vertaling, die zal verschijnen in de loop van 2023 bij uitgeverij Noordboek. De Brutus is nooit eerder in het Nederlands vertaald.

Literatuur

Christopher van den Berg, *The politics and poetics of Cicero's Brutus, the invention of literary history* (Cambridge 2021).

Cicero, *Romeinse redenaars. Inleiding Rogier van der Wal, vertaling Vincent Hunink* (Gorredijk 2023).

Cicero, *Brutus and Orator. Translated, with introduction and notes, by Robert A. Kaster* (Oxford 2020).

François Prost, 'L'auto-biographie cicéronienne du Brutus (§304-327)', in: Sophie Aubert-Baillet & Charles Guérin (red.), *Le Brutus de Cicéron, rhétorique, politique et histoire culturelle* (Leiden/Boston 2014) 39-51.

Kathryn Tempest, *Brutus, de nobele samenzweerder. Vertaling Roelof Posthuma* (Utrecht 2019).